

Magyar nyomtatványok a XV. század végén és a XVI. században

Varga Noémi*

**Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, 1117 Budapest, Pázmány P. sétány 1/a
(noe.v@freemail.hu)*

Összefoglaló

Magyarországon a könyvnyomtatás kezdetei egybeesnek Mátyás király uralkodásával. Az első Magyarországon nyomtatott könyvet Hess András nyomtatta Budán 1472-ben, ez volt a *Chronica Hungarorum*. Újabb magyar nyomdát csak 60 évvel később létesítettek Brassóban és Sárvár-Újszigeten, az utóbbiban nyomtatták Sylvester János Új Testamentumát. A XVI. század legjelentősebb műhelyei a kolozsvári, a debreceni és a nagyszombati nyomdák. 1590-ben készült el az első magyar teljes bibliafordítás, melyet Vizsolyban adtak ki.

Kulcsszavak: reneszánsz, *Chronica Hungarorum*, kolozsvári nyomda, vándornyomdászok, Vizsolyi Biblia

Abstract

The beginning of typography in Hungary is coincidental with king Mátyás's reign. *Chronica Hungarorum* was the first book printed in Hungary in 1473 by Hess András in Buda. The next presses were established only sixty years later in Brassó and Sárvár-Újsziget, Sylvester János's Új Testamentum was printed in the latter one. The most important presses of the 16th century were in Kolozsvár, Debrecen and Nagyszombat. The first complete Bible in Hungarian was finished in 1590 and it was published in Vizsoly.

Keywords: renaissance, *Chronica Hungarorum*, Kolozsvár Press, ambulatory printer, Bible of Vizsoly

A reneszánsz megjelenése Magyarországon

Itáliában a XIV. században kezd megjelenni egy új kulturális mozgalom, a reneszánsz, mely „az embert kiragadta a vallás megkötöttségéből, hangsúlyozta az egyéni akarat fontosságát, az öntudat jelentőségét és a világi dolgok elsőbrendűségét.” (Szántó, 1963) A reneszánsz egyben művelődéstörténeti, művészettörténeti korszak, korstílus is. Míg Itáliában már a XIV. század végén megjelent, Európa többi részén csak a XVI. században kezdett el kibontakozni.

A francia eredetű szó (renaissance) jelentése újjászületés. Az antikvitás újrafelfedezésének hatására megújult a művészet, a művészek az ókori klasszikus szövegeket és műveket tekintették kiindulópontjuknak. A reneszánsz kialakulását nem tudjuk egy meghatározott helyhez vagy időhöz kötni, fokozatosan alakult ki a különböző területeken. Kezdetét egyetemesen Észak-Itáliához kötik, külön kiemelve Firenze városát. Innen terjedt fokozatosan dél felé, Rómába, majd eljutott egész Európába.

Itálián kívül legkorábban Magyarországon terjedt el, a XV. század közepén. Hazánkban egy ideig a

gótikával párhuzamosan alakult. Térhódítása Mátyás király uralkodásához köthető. Mátyás király kitűnően beszélt és olvasott olaszul és rajongott a reneszánsz vívmányaiért. Pártfogolta az itáliai humanistákat, építészeket és szobrászokat vonzott budai és visegrádi királyi palotájába, könyvfestő műhelyeket alapított, itt készült a Biblioteca Corviniana néhány remeke is. Az ő szolgálatában állt Antonio Bonfini és Galeotto Marzio. Második felesége Nápolyból származott, ezért több itáliai tudós az ő kíséretében érkezett hazánkba.

A könyvnyomtatás feltalálása

A könyvnyomtatás felfedezése a reneszánsz quattrocento időszakára esik. Ezt nem tekinthetjük véletlennek: ekkorra már kialakult a polgári réteg, mely érdeklődött a tudás iránt, sőt az írni-olvasni tudás a kereskedelem feltétele is volt. A feltalálás 1450 környékén egy mainzi aranyműves, Johann Gutenberg nevéhez köthető. Gutenberg találmánya gyorsan elterjedt egész Európában. A könyv viszont nem a könyvnyomtatás miatt lett igénybé, hanem épp fordítva: a könyvnyomtatás már meglévő és

bővülő szükségleteket elégített ki. A módszerrel már a felfedező életében nyomtattak, többek között Strassburgban, Kölnben, Rómában, Augsburgban, Barcelonában és Budán is. Gutenberg nem a mai értelemben vett könyvet akart csinálni, csak a kódexeket akarta helyettesíteni, a kódexek másolását akarta feleslegessé tenni. 1455-ben fejezte be 42 soros Bibliáját (*1.kép*), melyet az ő általa tervezett nyomdán nyomtattak ki. Gutenberg és követői még a gót betűket használták, a olasz polgárvárosok tipográfusai azonban már kialakították a mai napig is használatos nyomdabetűk első változatait.

1. kép. Gutenberg Bibliája

(forrás: <http://prodigi.bl.uk/Treasures/Images/Gutenberg/max/k11/001.jpg>)

A reneszánsz a betűben is visszanyúlt az antik példához: a nagybetűként használt római majuszkulák és a kisbetűként használt Karoling-kori minuszkulák felújításával kialakult a humanista kézírás. Az itáliai író mesterek hűségesen másolták a Karoling-kor kódexeit, írásukat littera antiqua-nak nevezték. A kézírásos könyveket vágott tollal írták, ferde tolltartással. Az itáliai ősnymondászok nyomtatott betűinek ez a lapos tollal írott írástípus volt az előképe, ezt transzponálták át nyomdabetűvé, így keletkeztek a máig is gyönyörű és jól olvasható velencei antikvák és kurzívok. A kor itáliai könyvművészetére jellemző az

egyszerűség és a szöveg tipográfiai formájával azonos könyvdíszek és fametszetes illusztrációk.

Magyar nyomdászattörténet a XV. században

Gutenberg találmánya Magyarországon világviszonylatban is a legelső között tűnt fel: Németországon kívül csak Itália, Svájc, Franciaország és Németország előzte meg. 1473. június 5-én, pünkösdkor Hess András budai műhelyében készült az első Magyarországon nyomtatott könyv, a *Chronica Hungarorum* (*2. kép*).

Hess nyomtatott egy második könyvet is Budán, mely a *Basilius: De legendis poetis* és *Xenophon: Apologia Socratis* című műveket tartalmazza. E nyomtatvány igénytelenebb, mint a *Chronica*, papírjuk és betűik azonban ugyanazok.

1477 és 1480 között még egy nyomda működött hazánkban. 3 terméke maradt fenn: Antonius Florentinus: *Confessionale*, Lauvidius: *Szent Jeromos életrajza* és egy 1480. május 11-i bűnbocsátó levél. A nyomda helyszínét nem ismerjük, a bűnbocsátó levél alapján feltételezik, hogy Pozsonyban működhetett. Pápai Páriz Ferenc 1702-ben Pozsonyt nevezte az első hazai nyomdávárosnak. E második ősnymoda élete is rövid volt, és ezután hazánkban több, mint 50 évig nem volt könyvsajtó. Budán számos könyvkiadó és kereskedő működött, akik külföldön nyomtatták könyveiket. A török hódítások következtében azonban ezek is megszűntek.

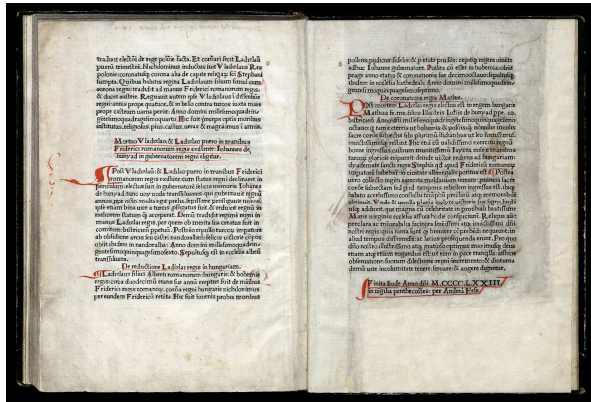
Néhány magyar származású tipográfus is dolgozott külföldi nyomdáknál: Erdélyi Tamás Mantovában, Brassói Holló András Velencében és Petrus Ungarus Lyonban és Toulouse-ban. Nem alakult ki hazai tipográfiai stílus, ezek a nyomdászok azon ország könyvstílusát követték, ahol dolgoztak.

Chronica Hungarorum

A *Chronica Hungarorum* a 14. századi krónikaszerkesztmény egy változata, mely tartalmazza János budai minorita barát művét, a Küküllei János által írt Nagy Lajos-életrajzot és Kézai Simon *Gesta Hungarorum*-ából a hunokról szóló részt. A krónika vége egyértelműen Hess András műve.

Andreas Hess egy Róma melletti nyomdában dolgozott, Kárai László budai prépost hívta hazánkba, hogy nyomdát alapítson, a költségeket is ő állta. Hess András Rómából hozta magával öntőszerszámát és a matricákat. A latin nyelvű Budai Krónika tipográfiai kivitele és nyomtatása átlagos, szedéstükrének arányai szépek. A szöveg személynevei és a mondatkezdetek első betűi rumbumjelekkel vannak hangsúlyozva, a lapokat néhol piros ornamensvonalak díszítik. „Az egész

mű részleteiben (a betűk, a szedés, a nyomtatás színvonala) rusztkikus, egészében azonban kellemes összehatású.” (Szántó, 1988)

2. kép. Hess András: Chronica Hungarorum (forrás: http://www.museum.hu/photo/budapest/szechenyi/images/0738_15242_maxi.jpg)

XVI. századi magyar nyomtatványok

A XVI. századi könyvtipográfiában a reformáció és ellenreformáció harca a meghatározó. A század a felfedezések, művészetek, irodalom nagy korszaka és tudományos területen is új eredményeket ért el.

Hazánk a mohácsi vész után három részre szakadt, de ezek után sem kapcsolódott ki az európai kultúra folyamából. Az ország nyugati részén a Habsburgok befolyása bénította a magyar szellemi erőket, Erdélyben a szász polgároknak voltak szellemi igényei, de őket főleg a hitviták kötötték le, így tudományos vagy világi irodalomnak nem igazán volt itt nyoma.

1529-ben a szászok fővárosában, Szebenben alapítottak nyomdát, mely két évig működött Lukas Trepoldner vezetésével. 1544-től tíz éven keresztül románok cirill betűs nyomdája működött ugyanitt a moldvai származású Philip irányításával.

1539-ben Brassóban, a másik szász központban kezd el könyvsajtó dolgozni. Szellemi vezetője és fametszője is egyben Johannes Honterus volt. Kiadványainak nagyrészt szerzője is volt. Ezek latin, görög és német nyelvűek, és külső megformálásukban vetekednek a legjobb nyugat-európai tipográfusok alkotásaival. Halála után az irányítást tanítványa, Valentin Wagner vette át. Az ő remekműve a görög–latin nyelvű Új testamentum kiadása 1557-ben. Az ő halála után Szebeni Nyíró János vezette tovább a nyomdát a XVI. század végéig. Ő megjelentetett egy magyar nyelvű nyomtatványt datálás nélkül: Fons Vitae (Az életnek kútfeje).

1539-ben Sárvár–Újszigeten indult el Nádasdy Tamás támogatásával Sylvester János és Abádi Benedek nyomdája. 1541-ben itt készült az első Magyarországon nyomtatott magyar nyelvű könyv,

az Új Testamentum (3.kép). A nyomda másik nyomtatványa 1539-ben jelent meg, a Gramatica Hungaro–latina. E nyomtatvány szebb az Új testamentumnál.

Az eltelt időben számos magyar kiadvány jelent meg külföldön: Augsburgban, Brünbnben, Bécsben, Krakkóban és Velencében. Ezek nem magyar tipográfiai alkotások, de a mi kultúránk nyomtatott dokumentumai. Kiváló példái annak, hogy milyen szoros volt a kapcsolat az európai és hazai tipográfiai stílus között.

Új Testamentum

Sylvester János Krakkóban, majd Wittenbergben tanult. 1534-ben került Nádasdy Tamás szolgálatába, a sárvári iskolában tantott, és egyúttal a Nádasdy által alapított nyomdát vezette. Nádasdy udvarában megfordult többek között Abádi Benedek, Tinódi Lantos Sebestyén és Dévai Bíró Mátyás is. Sylvester János 1543-ig maradt Újszigeten, ezután Bécsben héber és görög tanár volt.

3. kép. Új Testamentum (forrás: <http://typographia.oszk.hu/html/kepek/nyomdak/sylvester/nagy/sylv06.jpg>)

1541-ben készítette el az első teljes magyar Újszövetség–fordítást, melyet kritikával ellenőrzött.

Felhasználta az Újszövetség régi magyar fordítását, de az eredeti görög szöveget vette alapul. Művét Abádi Benedek adta ki.

Tipográfiája a wittenbergi Luther–bibliák formáját követi. A kötetet a nagyméretű fametszetes címlapkeret, piros–fekete nyomású cím, Nádasdy Tamás és felesége Kanizsai Orsolya egyesített címere, Kálvária-kép, számos iniciálé és száznál is több fametszet díszíti, ezáltal ez a legszebben illusztrált XVI. századi magyar könyvünk. Művészeti értékét azonban csökkenti a Bécsből hozott silány betűkészlet és a szakemberek hiánya.

A kolozsvári nyomda

Az időrendben következő nyomdaalapítás kiemelkedően jelentős: a kolozsvári nyomda 1550-ben. Heltai Gáspár előbb Georg Hottgreffel együtt, majd egyedül vezette a műhelyt. Heltai a magyar irodalomtörténet jelentős alakja, vallási nézeteit gyorsan váltogatta, a katolikus, evangélikus, református és unitárius hitet is vallotta egymás után. Szerzőként is tevékenykedett, kiadott műveinek túlnyomó része magyar. Utódaival együtt 52 év alatt 182 könyvet adtak ki. Heltai a gazdasági ügyekhez is jól értett: a megfelelő és olcsó papírellátás érdekében papírmalmot is létesített 1560 körül.

A nyomda tipográfusa Hottgreff volt, aki Bécsben tanult. A műhely betűi valószínűleg Svájcban és a tipográfiai díszek is külföldről származhattak. Heltai fametszője Jacobus Lucius Tronsylvanus volt, ő faragta a nyomda mesterjegyét is. Majdnem minden művét fametszetes díszekkel gazdagította. Heltai nevéhez fűződik az itáliai eredetű antikvák általános használata a magyar nyelvű nyomtatványokhoz és az egységes magyar nyomdai helyesírás kialakítása.

A debreceni nyomda

1561-ben alapította meg Huszár Gál Debrecenben kis műhelyét, mely még a mai napig is nyomdaként működik, „négy száz éves folyamatos működéssel hazánk egyik legrégebbi iparüzeme.” (Wikipedia, 2008) A város támogatta a nyomdát, sőt a költségek egy részét is átvállalta. A kiadványok többsége vallásos tartalmú nyomtatvány volt, melyek a reformációt támogatták. A nyomdának jelentős szerepe volt abban, hogy Debrecen a protestáns egyház központja lett hazánkban. A műhelynek számtalan jól és rosszul képzett vezetője volt: Huszár Gál, Török Mihály, Hoffhalter Rafael és Rudolf, Csáktornyai János, Rhede Pál. Igazán szép könyvet csak keveset csináltak itt, a legszebbek Hoffhalter Rudolf

munkái, de a nyomdában általában hiányzott a mestertipográfusok jelenléte és a minőség igénye is.

A felvidéki nyomdák

A Habsburgok uralma alatt lévő magyar területeken két nyomdát alapítottak: Bártfán és Nagyszombatban.

A bártfai nyomdát 1577-ben alapította Guttgesel Dávid, aki németországi betűket, kereteket és ornamenseket alkalmazott nyomtatványainál. Legszebb kiadványai közé tartozik Balassi Bálint: Beteg lelkeknek való füves kertecske című műve 1580-ból. E nyomdából származik az egyetlen korabeli adat egy betűöntő tevékenységéről: Salamon Sultzer 1589-ben újította fel a műhely nyomdakészletét.

Telegdi Miklós Nagyszombatba telepítette a jezsuita rendet, majd 1578-ban nyomdát alapított. A nagyszombati nyomda az ellenreformáció központja, a katolikusok fellegrája lett. A nyomda mellett papírmalom is működött, a század végén az ország legnagyobb műhelye lett, idegen nyelvű műveket is nyomtattak itt: cirill betűségeket, latin, német és görög nyelvűeket egyaránt. Telegdi halála után a vezetést Peechi Lukács vette át: a könyveket fametszetekkel díszítette és piros–fekete címlapú kalendáriumokat készített.

A század kiemelkedő magyar nyomdászai

A sajátos magyar tipográfiai stílus kialakulását nehezítette, hogy a nyomdák többsége rövid életű volt, csak a brassói és debreceni műhely működött évtizedekig folyamatosan. A kor kiemelkedő nyomdászait egy-egy egyházi szervezet vagy főúr támogatta. A legkiválóbbak közé tartozott Huszár Gál, Hoffhalter Rafael, Bornemissza Péter, Manlius János és Mancskovits Bálint.

Huszár Gál Svájcban tanult, Magyaróváron nyomdát alapított, majd Kassán tevékenykedett. Üldözték, mert protestáns volt, így Mélius hívására 1561-ben Debrecenbe költözött. Egy év múlva azonban távozott innen, mert a reformáció ügyét elsősorban a gyülekezetben és csak másodsorban a nyomdászati eszközeivel akarta szolgálni. Ezután Komjáton, majd Pápán élt. Kiadványai a következők: Szent Pál apostol levelei, A Krisztus közbenjárásáról... és A Szent János evangéliumának...

Hoffhalter Rafael bécsi nyomdászkerült Magyarországra, Debrecenben, Váradon, majd Gyulafehérváron is dolgozott. Fia, Rudolf Nedelice és Alsóliván tevékenykedett, majd 1576 és 1586 között a debreceni műhelyt vezette, de közben rövid ideig Váradon is működött.

Manlius János Lyonban tanult, majd üldöztetése miatt érkezett Magyarországra. Tevékenysége során

számtalanszor változtatta lakhelyét: Németújvárott, Monyókeréken, Keresztúron, Sárvárott és a horvátországi Varasdon működött. A politikai közeg fenyegette és büntette az eretnek nyomdászokat, de Manlius ennek ellenére huszonnégy év alatt hatvan könyvet jelentetett meg.

A magyar irodalomtörténet egyik kimagasló alakja, Bornemissza Péter is rendelkezett könyvsajtó felett Semptön, Detrekön és Rárbókon. 10 év alatt több könyvet nyomtatott, mint a korszak bármelyik nyomdása egész életében. Leggyakrabban saját műveit nyomtatta. Segítőtársa Mancskovit Bálint volt. Átvette a műhely készletét, majd Galgócon és Vizsolyban dolgozott. Itt készítette legjelentősebb alkotását, a Károlyi Gáspár által fordított első magyar nyelvű teljes Bibliát (4.kép). A műhely még Mancskovit halála után 1599-ig működött.

Vizsolyi Biblia

A Biblia lefordítását és kinyomtatását már Bornemissza Péter tervezte 1580-ban, mikor még Mancskovit nála dolgozott. A fordítást azonban Károlyi Gáspár református esperes és lelkész társai készítették el, a nyomtatást 1589. február 18-án kezdték el Mancskovit Bálint segítségével.

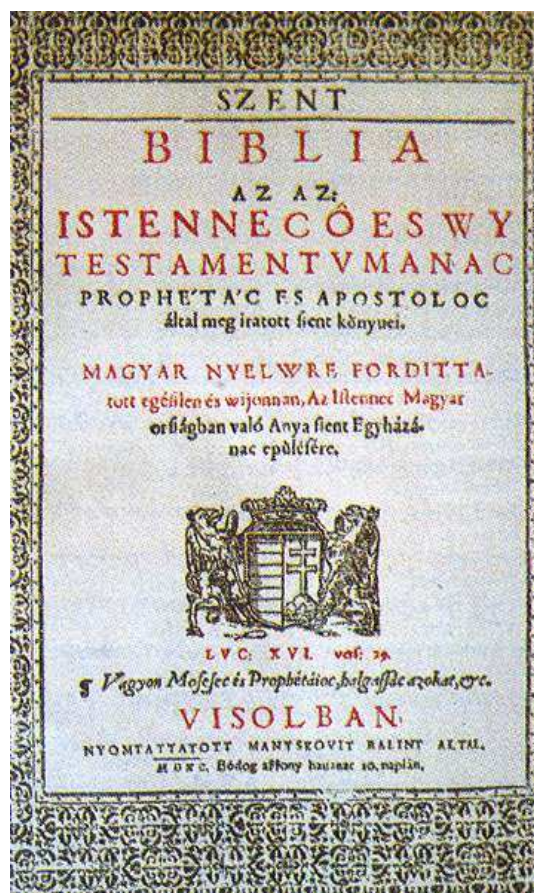
A Vizsolyi Biblia a hazai tipográfia legszínvonalasabb terméke a XVI. században. A Biblia három részből áll, terjedelme 2400 lap. 800 példányban jelent meg, másfél évig nyomtatták. Kisebb-nagyobb tévesztései ellenére Károlyi fordítása máig legszebb, legjobb bibliafordításunk.

E könyv határozta meg a magyar helyesírás további fejlődését: Mancskovit a Heltai által elkezdett új magyar helyesírás tipográfiai gyakorlatát követte. Címlapjára jellemző a barokkosan hosszú szöveg, melyet nyelvtanilag helyesen választottak el és a dekoratív hatású soresés. A betűk változatait kombinálta, a kisbetűs sorok a nagybetűsekkel, az antikva sorok a kurzívval váltakoznak, és a betűméretváltozással is játszik. A címlapokat keret, az egyes oldalakat pedig fametszetes illusztráció díszíti.

E korszakra a vándornomdászok kiegyensúlyozatlan stílusa jellemző. Nem a képességeik voltak hiányosak, csak a felszerelésük volt szegényes, nem volt jó minőségű papírjuk, betűtípusaik nem illettek össze, hiányoztak a megfelelő betűfokozatok és primitívek voltak a könyvdíszek és ornamentumok. E tényezők miatt lehetetlen a hazai tipográfia összehasonlítása a nyugat-európaival.

Az uralkodó állapotok ellenére a korszak nyomdászainak teljesítménye bámulatos, mennyiségileg és a színvonalat illetően egyaránt.

Összefoglalásul megállapíthatjuk, hogy a XVI. században jelentős fejlődésnek indult a hazai nyomdászat: míg a XV. században Magyarországon csak két nyomda működött, a következő évszázadban már 20 műhelyről, 50 nyomdászról és 850 kiadványról tudunk. Azonban a legtöbb nyomda rövid életű volt, így a századfordulón csak öt városban működött könyvsajtó: Kolozsvárott, Debrecenben, Szebenben, Bártfán és Nagyszombatban.

4. kép. Vizsolyi Biblia

(forrás: <http://bin.sulinet.hu/ikep/2005/04/vizsolyi1j.jpg>)

Hivatkozások

- Szántó Tibor (1963) *Könyvnyomtatás, tipográfia*, Műszaki Könyvkiadó, Budapest, p. 11
 Szántó Tibor (1988) *Könyvtervezés*, Kossuth Nyomda, Budapest, p. 36
 Wikipedia (2008) *Vándornomdászat*. Legutóbbi frissítés: 2008. december 24. URL: <http://hu.wikipedia.org/wiki/V%C3%A1ndornomd%C3%A1szat>

